

ÉRTEKEZÉSEK

A TÖRTENETI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL.

Első kötet. (1867—1870.) I—XII. 6 kor. 40 fill. — **Második kötet.** (1871—1872.) I—X. 3 kor. 50 fill. — **Harmadik kötet.** (1873—1874.) I—X. 4 kor. — **Negyedik kötet.** (1874—1875.) I—VI. 6 kor. 40 fill. — **Ötödik kötet.** (1875—1878.) I—V. 7 kor. 10 fill. — **Hatodik kötet.** (1876—1877.) I—X. 6 kor. 10 fill. — **Hetedik kötet.** (1877—1878.) I—X. 6 kor. — **Nyolczadik kötet.** (1879—1880.) I—X. 6 kor. — **Kilenczedik kötet.** (1880—1883.) I—XII. 10 kor. 60 fill.

Tizedik kötet. I. Bethlen Gábor és a svéd diplomácia. *Szilágyi Sándortól.* 40 fill. — II. Az 1699-ki pozsonyi országgyűlés történetéhez. *Zsilinszky Mihálytól.* 60 fill. — III. Forgách Ádám és Báthory Sónia ékszerének történetéből. *Majoráné Belától.* 40 fill. — IV. A Fuggerek jelentősége Magyarországnak történetében. *Wenzel Gusztávtól.* 80 fill. — V. A jászkúnok nyelve és nemzetisége. *Gyárfás Istvántól.* 1 kor. — VI. Mythologiai elemek a székesly népköltészet- és népdalokban. *Kozma Ferencztől.* 80 fill. — VII. A Hajduk kibékítési kísérlete Inánchon 1807-ben. *Majoráné Belától.* 40 fill. — VIII. A Petrarka Codex kún nyelve. *Gyárfás Istvántól.* 1 kor. 20 fill. — IX. I. Rákóczy György első össze-kötterése a svédekkel. *Szilágyi Sándortól.* 20 fill. — X. Franciaország magatartása II. József császárnak II. Frigyes porosz királyival történeti találkozásai-val szemben. *Wertheimer Edéltől.* 40 fill.

Tizennegyedik kötet. I. Masolino olasz képművei. *Irtva Vaisz Ignác.* 20 fill. — II. Az 1681-ki soproni országgyűlés történetéhez. *Zsilinszky Mihálytól.* 1 kor. — III. A magyar alkotmány felfüggesztése 1678-ban. *Dr. Károlyi Árpádtól.* 80 fill. — IV. Az 1685-ki táborozás történetéhez. *Thaly Kálmántól.* 60 fill. — V. Kritikai tanulmányok a Frangepán család történetéhez. *Wenzel Gusztávtól.* 80 fill. — VI. Bethlen Gábor fehérvári síremléke és alapítványai. *Szilágyi Sándortól.* Ára 20 fill. — VII. Egy állítólagos római mediterrán-át Pannoniában. *Dr. Ortway Tivadartól.* 1 kor. — VIII. A keszthely-dobogó sírmező. *Lipp Vilmostól.* 20 fill. — IX. Gróf Pálffy Miklós főkaneczellár iratai Magyarország kormányzásáról. *Marcsali Henrikől.* 80 fill. — X. Erdély katonai véderője átalakulása a XVIII. században. *Jakab Elektől.* 1 kor. 20 fill.

Tizenkettedik kötet. I. Adalék Pannonia történetéhez. *Antonius Pius* korában. *Hampel Józseftől.* 40 fill. — II. Szabolcs vármegye alakulása. *Kandra Káosztól.* 80 fill. — III. Az 1637/38-iki pozsonyi országgyűlés történetéhez. *Zsilinszky Mihálytól.* 60 fill. — IV. Mabillon János a diplomatika megállapítója. *Horvát Árpádtól.* 80 fill. — V. Az 1642-ik évi szőnyi békekötés története. *Majoráné Belától.* 14 fill. — VI. A mai Nagyvárad megalapítása. *Bunyitay Vinczétől.* 40 fill. — VII. Összehasonlító vizsgálatok a hazai és észak-európai praehistorikus kőeszközök eredete és régisége körül. *Első fele Ortway Tivadartól.* 80 fill. — VIII. Ugyanaz. *Második fele.* 1 kor. 20 fill. — IX. Az 1646-ki tokaji tanácskozmány. *Zsilinszky Mihálytól.* 80 fill. — X. A becskeréki vár. *Szentkláray Jenőtől.* 60 fill.

Tizenharmadik kötet. I. Lónyai Zsigmond és a nagyszombati béke-tanácskozmány 1644—45-ben. *Zsilinszky Mihálytól.* 80 fill. — II. A Praehistorikus kőeszközök régiségi jellegéről. *Ortway Tivadartól.* 60 fill. — III. A kolozsvári ötves-legények strikeja 1573-ban és 1876-ban. *Deák Farkastól.* 80 fill. — IV. Törös János szerepe a linezi békekötésben. 1845. *Zsilinszky Mihálytól.* — V. Rövid észrevételek Kemény János önéletrajzáról. *Deák Farkas-Sörös F.* — VI. Szilágy megye középkori emlékei. *Bunyitay Vinczétől.* 60 fill. — **Közlöny.** II. Az eperjesi tanácskozmány 1647/48-ban. *Zsilinszky Mihálytól.* 80 fill. —

AZ ASSUÁNI ÉS ELEPHANTINEI ARAMAEUS POPYRUSOKMÁNYOK TÖRTÉNETI JELENTŐSÉGE

MAHLER EDE

I. TÁGTÓL

(FELOLVASTA AZ 1911. MÁJUS 8-IKI ÜLÉSEN.)

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1911

AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

AZ ASSUÁNI ÉS ELEPHANTINEI ARAMAEUS PAPHYRUSOKMÁNYOK TÖRTÉNETI JELENTŐSÉGE.

Az utolsó évtizedek óriási anyaghalmazzal gyarapították azon tudományokat, melyek az ó-kori keleti népek sorsával, a Nilus-vidéki és előázsiai lakosok szellemi életével foglalkoznak. Az ó-kori Kelet helyén ezen években napfényre került emlékek és oklevelek oly óriási haladást jelentenek az emberi szellem művelődéstörténetére nézve, melyhez hasonló még eddig nem volt.

Legelső helyen említendők ezek közül az 1880-ban *Tell-el-Amarná*-ban (Felső-Egyiptomban) lelt ékirásos agyagtáblácskák, melyek a két Amenophis (III. és IV. Amenophis) király idejéből származó egyiptomi levéltár egy részét alkotják. Ezen agyagtáblácskák első sorban Egyiptomnak a Kr. e. 1400. év körüli állapotait tükröztetik vissza; de fölötté nagyfontosságúak a babyloniai művelődéstörténetre nézve is, mert ezekből tudjuk meg, hogy abban az időben a sémi-babyloniai nyelv volt a Kelet diplomatai nyelve, és hogy az egész előázsiai cultura már évezredek óta babyloni alapon nyugodott. Hiszen nemcsak *Kadasmán-Bél*, a babyloniai király, és utóda *II. Burnaburias*, hanem *Assur-aballit*, az assyrok király, is babyloniai nyelven levelezett Egyiptom királyaival. E nyelvet használták Ázsia többi királyai is, s e nyelvet használták a leigázott ázsiai tartományok helytartói hivatalos jelentéscikben. Érdekességüket növeli még az a körülmény is, hogy felvilágosítást nyújtanak Palaestina politikai és társadalmi viszonyairól azon időre nézve, mely a zsidóknak az országban való letelepedését közvetlen meg-

előzi. E korszak történetének — mely ezelőtt teljesen ismeretlen volt — egyedüli forrásai a *Tell-el-Amarna*-i okmányok.

De alig kezdték meg ezen, a tudományra nézve fontos okmányokat a nyelv- és történeti kutatás számára feldolgozni, máris új, korszakalkotó felfedezésekről kaptunk hírt, melyeket az ó-kori Nippur helyén 1895—1896-ban az *amerikai* expeditio hozott napfényre. Míg azok a leletek, melyeket *de Sarzec* 1876-tól 1881-ig a *Satt-el-Hai* csatornától keletre fekvő dombban, *Tellóh*-ban talált, Babylonia ősrégi *sumír* kulturájáról nyujtanak meg-
lepoően eleven képet, addig a nippuri leletek azon legrégebb történeti adatokat nyujtják, melyek a Mesopotamiából Babyloniába behatoló *sémi* népekről adnak hírt.

Ugyancsak 1896-ban fedezte fel *Flinders Petrie* a Merneptah király idejéből származó *Izrael-stélát*, mely hosszú himnuszban sorolja fel mindazon népeket, a kik ellen ez a fáraó harczolt, és a kiket legyőzött. Ezen emlék jelentősége nem a dicsőséges harczokról szóló tudósítás, mert ezt már ismertük más emlékekből is, hanem történeti fontossága inkább azon a tényen alapszik, hogy ez az *első* egyiptomi emlék, melyen *Izrael*-ről szó van. Ezen említés pedig olyan összefüggésben van, mely kétségkívül a legvilágosabb bizonyítékát nyujtja a Lepsius és iskolája által hangoztatott tétel tarthatatlanságának, mely szerint *Izrael* Egyiptomból való kivonulása Merneptah alatt történt volna. Itt, a stélán *Izrael*lel, mint néppel találkozunk, mely akkor (Merneptah király uralkodásának 5. évében) már *Ázsiában* lakott; ennél fogva a kivonulásnak sok évvel azelőtt kellett történnie (L. erről a szerző köv. értekezését: »Die in der Bibel erwähnte ägyptische Finsterniss«¹⁾, továbbá: »Az exodus fáraója«²⁾ és »The exodus«.³⁾)

Jelen századunk kezdetén — 1902 első napjaiban — a susai akropolisz dombjában tartott kutatások új fényt derítettek Babylonia legrégebb állami, jogi és socialpolitikai viszonyaira. Ezen kutatások új anyagot szolgáltatottak nemcsak az assziológusoknak, hanem a jogászoknak, socialpolitikuskoknak és bibliakutatóknak egyaránt. Ez a lelet, a most a párisi Louvre-ban fel-

1) Sitzungsberichte d. kais. Akad. der Wiss. Wien, 1885.

2) Értekezések a tört. tud. köréből (M. Tud. Akad.) XVIII. köt. 9. sz.

3) The Journal of the Royal Asiatic Society, 1901. I.

állított kóoszlop, melybe Hammurabi törvénycodexe — a legrégebb, általunk ismert törvénygyűjtemény — van bevéve.

»Hogy az erős ne ártson a gyengének, hogy az árvákat és özvegyeket védelmezzem, Babylomban, *Í-sag-ílu* templomában — melynek alapja olyan szilárd, mint az ég és föld — az ország igazságszolgáltatása, a vitás kérdések eldöntése és a bajok gyógyítása céljából, drága szavaimat emlékköveimre írtam, és rávésettem képemet — az igazságosság képét. Samas, az ég és föld nagy bírójának parancsára keletkezzék igazságosság az országban; uram, Marduk parancsából ne érje pusztulás emlékemet. Örökösen hangoztassák nevemet *Í-sag-ílu*-ban, a melyet szeretek; az elnyomott, a kinek pörös ügye van, jöjjön képem, az igazságosság királyának a képe elé, olvassa a feliratot és tudja meg drága szavaimat; a fölirat világosítsa meg ügyét és találja meg jogát! Megkönnyebbült szívvel fohászkodjék azután: »Hammurabi olyan úr, a ki atyja alattvalóinak!« Később, örökkön örökké tartsa a király, a ki az országban uralkodik, az igazságosság szavait, a melyeket én emlékköveimre írtam szeme elé; ne változtassa meg azt a törvényt, melyet én az országnak adtam, a határozatokat, melyeket én hoztam; emlékemet ne séitse meg! Figyeljen a szavakra, a melyeket a föliratban írtam; mutassa neki a fölirat az ország vezérfonalát, elvét és törvényét, melyet én adtam, a döntéseket, melyeket én mondtam ki. E szerint uralkodjék alattvalói fölött, szolgáltasson nekik igazságot, hozzon határozatokat, irtsa ki országából a gonoszokat és vétkeket, alattvalóit meg részesítse jóllétben! Én vagyok Hammurabi, az igazságosság királya, a kinek Samas adta a jogot.«

Ezen szavakkal vezeti be Hammurabi a maga törvénygyűjteményét, a mely ez idő szerint az ilyenmű ismert emlékek között nyilván a legrégebb. Ha az egyes pontokat olvassuk, s ha őket a kritika bonczkése alá vesszük, úgy kénytelenek vagyunk ezen emléket a legfontosabb és legjelentősebbek egyikének nyilvánítani, mert nemcsak a babyloniai culturéletről, és ezen culturélet fejlődéséről, hanem az egész emberiség szellemi életének fejlődéséről nyujt felvilágosítást. Vannak benne olyan törvények, melyek bérszerződéseket, szántóföldek, gátak, töltések, kertek és legelők védelmére vonatkozó köteleességeket, kereskedelmi jogviszonyokat és pénzkölcsönzéseket szabályoznak. Megtaláljuk benne

a hadkötelesekre vonatkozó törvényeket, továbbá a lopásra csalásra, rablásra, hamis tanuságtételre és igazságtalan bíró ítéletre kiszabott büntetéseket; szóval megtaláljuk benne mindazt, a mi egy rendezett jogállam alapjául szolgálhat.

Azonban alig volt még ez említett emlék a tudomány számára teljesen feldolgozva, máris újabb, most Felső-Egyiptom talaján talált leletekről kaptunk tudósítást, melyek különösen az ó-testamentumi kutatásra nézve korszakalkotóknak mondhatók, mert az 1904-ben Assuan-ban, és nemsokára, 1906-ban a vele szemben fekvő *Elephantine* szigetén talált *aramaeus papyrus-okmányok* új fényt derítenek a zsidó diasporára Egyiptom területén, továbbá az exilium utáni első idő zsidó vallástörténetére. E leletek a legfontosabbak és legnagyobbak közé tartoznak, melyek az utolsó évtizedekben Egyiptom területén napfényre kerültek. Már előbb is — így 1903-ban — találtak itt néhány aramaeus kőfeliratot, ostrakát és papyrust, melyekkel sok tudós többé-kevésbé behatóan foglalkozott, így Cowley,¹⁾ Euting,²⁾ Halévy,³⁾ Clermont-Ganneau,⁴⁾ Lidzbarski⁵⁾ és még mások. De 1907-ben a tudomány oly lelettel gazdagodott meg, mely nem kevesebb, mint tíz terjedelmes, nagyszerű állapotban megőrzött aramaeus papyrusokmányt foglal magában. Ezen nevezetes papyrusokmányok egy, Xerxes, Artaxerxes és II. Dariusz idejéből származó családi archívumból valók és jelentőségük oly nagy, hogy, a mint Lidzbarski⁶⁾ — az északsemita epigraphika legtekintélyesebb kutatója — kijelentette, «a kereszténység előtti korból, ha a babyloniai-assyr szövegektől eltekintünk, semitikaik téren semmi sem hasonlítható hozzájuk.»

Ezen okmányok közül öt és fél darabot Robert Mond, három és fél darabot Lady William Cecil szereztek meg, ezek a kairói múzeumban vannak; a tizedik darab az oxfordi Bodleyanába

¹⁾ Proc. of the Soc. of Bibl. Arch. XXV. (1903.) 202 ff.

²⁾ Notice sur un papyrus Egypto-Araméen de la Bibliothèque Impériale de Strassbourg. Extr. des Mém. présentés par div. savants à l'Ac. des Inscr. et B. Lettres, I. sér., T. XI., 2. (1903.), 297. ff.

³⁾ Revue Sémitique XI. 1903, 250 ff.

⁴⁾ Rec. d'Arch. Orientale VI. (1905.), 147 ff., 260. ff.

⁵⁾ Ephemeris für sem. Epigr. II. 2. (1906.) 200. ff.

⁶⁾ Deutsche Lit.-Zeit. 1907. 3205.

került és Mr. Mond nagy áldozatkészségének köszönhető (a ki ugyanis kijelentette, hogy a publicatio költségeit is viseli), hogy ezen papyrusokmányok hozzáférhetőek lettek a tudományos világ számára. Már 1906-ban megjelent Londonban A. Moring nevű könyvkiadó-vállalatnál a szépen kiállított könyv a következő címmel: *Aramaic Papyri discovered at Assuan*, edited by A. H. Sayce with the assistance of A. E. Cowley, and with appendices by W. Spiegelberg and Seymour de Ricci. A 27 táblázatban az A. B. C. D. E. F. G. H. I. K.-val jelölt okmányokhoz egy L-lel jelölt tizenegyedik és Cowleytől már előbb¹⁾ felfedezett okmány van csatolva, kísérelő textussal, mely Sayce általános bevezetése, Cowley nyelvészeti bevezetése, Spiegelbergnek az okmányokban előforduló egyiptomi tulajdonnevek magyarázata és de Ricci-nek az eddigelé Egyiptomban napfényre került aramaeus papyrusok nagyon tanulságos bibliographiáján kívül, az olvasót az okmányok angol fordításával és commentárjával, a tulajdonnevek lajstrómával, teljes glossariummal és végre magával az aramaeus textussal örvendeztetni meg. Utóbbi természetesen a kiadók olvasása szerint van közölve. Az összes okmányok pontosan keltezettek (még pedig az egyiptomi és az akkor a zsidóktól használt ó-babyloniai naptár szerint keltezték az évet és hónapot) és valamennyien egy, a Kr. e. V. sz.-ban Assuanban élő zsidó család birtok- és vagyonviszonyaira vonatkoznak, és idejük Xerxes király XV-ik évétől II. Dárius XIII-ik évéig (Kr. e. 471—411.) terjed. Ezen okmányok számos culturintézményről — a melyekről eddig sejtelmünk sem volt — adnak felvilágosítást. A kettős kelteztetések felvilágosítanak bennünket a zsidók naptárszámításáról és ennek eredményei roppant fontossággal bírnak az ó-kori babyloniaiak szökőévevklusának megmagyarázására. Kritikai felvilágosítást és megoldást adnak oly kérdésekről, melyek a házasságot, a házasságok birtokviszonyaira, az elválásra, az örökösödési és birtoklási perekre, és sok más családi ügyre vonatkoznak. A vallástörténeti tudomány is gazdag táplálékot nyer ez okmányokban, melyek egyszersmind felvilágosítanak az akkori katonai gyarmatok viszonyáról a perzsa anyaországhoz. Ily körülmények között egészen világos, hogy

¹⁾ Proc. of the Soc. of Bibl. Arch. XXV. (1903.) 202. ff.

ezen papyrusok nemcsak a keleti nyelvészeknél keltettek általános érdeklődést, hanem mindazoknál, kik az ó-kori Kelettel és ennek culturájával foglalkoznak. Ennélfogva tehát könnyen érthető, hogy ezen papyrusokról rövid idő alatt nagyobb irodalom keletkezett és minden tudományos szakfolyóirat foglalkozott velük többé-kevésbé.

Azonban bármily fontosak az előbb említett okmányok, még ezeknél is sokkal becsesebb az a lelet, melyet a *Rubensohn* Ottó ásátásai, a Nílusnak Assuannal szemben fekvő Elephantine nevű szigetén, 1906-ban hoztak felszínre. Ezen lelet nem más, mint három aramaeus papyrusokmány, melyek II. Darius király XVII-ik évének Marchesvan 20-ikáról vannak keltezve (Kr. e. 407. nov. 25.) és melyek — mint már első kiadójuk és tudományos feldolgozójuk: *Sachau Ede*¹⁾ kiemeli — csodálatra méltók nyelvükénél és tartalmuknál fogva, de még csodálatra méltóbbak az ó-szövetség legkésőbbi történeti könyveihez, a Krónikák, Ezra és Nehemiahoz, valamint a zsidó történetnek ahhoz a kevésbé jól ismert korához való viszonyuknál fogva, mely Nehemia fellépésétől N. Sándorig terjed. Ezen okiratok egy lerombolt templom újból való felépítéséről szólnak; kettő közülük, a melyeket *Sachau* eljárása után mi is I., illetőleg II-vel jelölünk — az elephantinei zsidó hitközség papjának, Judacának perzsa helytartójához *Bagohi*-hoz intézett kérését foglalja magában, hogy a három évvel azelőtt az egyiptomi Chnub-papok felbujtása folytán lerombolt templom újból való felépítésére engedély adassék; a harmadik papyrusokmány (III.) az engedélyről szól.

Ezen papyrusokkal is már nagyon sok tudós (történész, keleti nyelvész, theologus) foglalkozott behatóan, ennélfogva ma már róluk nagy irodalommal rendelkezünk, a mely az okmányokat különböző szempontokból vizsgálja.²⁾

¹⁾ Ed. *Sachau*. Drei aram. Papyrusurkunden aus Elephantine. Abhandl. der k. preuss. Ak. d. Wiss., Berlin, 1907. Anschliessend hieran Fundbericht von Dr. Otto Rubensohn.

²⁾ A legfontosabb idevágó munkák a következők: *I. Barth*, Zu den Papyrusurkunden von Elephantine. Zeitschr. für Assyriol. XXI. 188—194. — *Ch. Bruston*, Les papyrus judéo-araméens d'Elephantine. Rev. de th.

Természetesen voltak olyanok is, a kik az assuani okmányok valódiságát kétségbevonták; különösen a bennük előforduló kettős keltezések¹⁾ — éppen, mert helytelenül rekonstruálták őket — készítették a tudósokat erre a véleményre. De az elephantinei leletek minden kétséget kizártak.

Hogy ezen igen fontos okmányokról nézetemet kifejtem, annak indító oka nemcsak az, hogy Akadémiánk értekezéseiben ezek is szerény helyet foglaljanak,²⁾ hanem hozzájárul ehhez az is, hogy képes vagyok oly tudományos eredményeket belőlük levonni, melyeket eddig vagy nem vettek észre, vagy hamisan fogtak fel, minélfogva culturtörténeti értékükről új nézeteket állíthatok.

A legbámulatosabb és történeti szempontból a legjelentősebb ezen okmányok közül minden bizonynyal a *Sachau*-tól 1907.

et philos. XLI. 97—113. — *S. Daiches*, Zeitschr. f. Assyriol. XXII. 197. ff. — *W. Erb*, Oriental Lit.-Zeit. 1907., 157. — *S. Fraenkel*, Zeitschr. f. Assyriol. XXI. 240. ff. — *H. Gunkel*, Deutsche Rundschau, XXXIV., 4. — *J. Halévy*, Inser. araméenne d'Elephantine. Rev. Sem. XVI. 95—99.; 224—240. — *A. v. Hoonaeker*, Die rechtliche Stellung des jüd. Tempels in Elephantine gegenüber den Einrichtungen des A. T. (Theologie u. Glaube, 1909.). — *U. a.*, Les troubles d'Elephantine en 411 avant Jésus-Christ d'après les papyrus Euting et Sachau. Zeit. f. Assyriol. 1909. 187. ff. — *Jessel*: The unknown history of the Jews. London, 1909. — *P. Lagrange*, Revue biblique 1908., 333. — *D. H. Müller*, Die Korrespondenz zw. der Gemeinde von Elephantine u. den Söhnen Sanabalats. Wiener Zeitschr. für die Kunde des Morgenlandes. XXI. 416. ff. — *J. Nickel*, Neue Quellen zur ältesten Geschichte der jüd. Diaspora, Wien, 1908. (Separatabdruck aus Weidenauer Studien. II.). — *Th. Nöldeke*, Zeitschr. f. Assyriol. XX. 130. ff., 195. ff., XXI. 203. ff. — *N. Peters*, Die jüd. Gemeinde von Elephantine-Syene u. ihr Tempel im 5. Jahrh. v. Chr. Geb., Freiburg i. Br. 1910. — *W. Staerk*, Die Anfänge der jüd. Diaspora in Ägypten, Berlin, 1908. *W. Staerk*, Aram.-Urkunden zur Geschichte des Judentums im 6. u. 5. Jahrh. vor. Chr. Bonn, 1908. — *F. Stähelin*, Elephantine u. Leontopolis. (Zeitschrift f. alttest. Wiss. 1908.). — *F. Stähelin*, Israel in Ägypten nach neugefundenen Urkunden, Basel, 1908. — *Valeton*, Jahwetempel ausserhalb Jerusalems (Teylers: Theologisch Tijdschrift, 10., 511. ff.). — *C. H. H. Wright*, Light from Egyptian Papyri on Jewish history, London, 1908.

¹⁾ V. ö. pl.: *L. Bellé*, An independent examination of the Assuan and Elephantine aram. papyri. London, 1909.

²⁾ A magyar irodalomban legelőször *Kmoskó Mihály* foglalkozott e tárggyal; v. ö.: *Religios*. 1908.

júl. 25-én, a berlini akadémia elé terjesztett I.-vel jelölt papyrus. Szövege a következő:

«Urunknak Bagohinak, Judaea helytartójának szolgálid: Jedonjah és társai, papok Elephantinében.»

«Boldogságot adjon Neked a mi Urunk, az ég királya, gazdagon minden időben, és juttasson Téged kegybe, Darius király és a királyi ház hercegei előtt, 1000-szer jobban, mint most, és adjon neked hosszú életet; és légy egészséges és vidám mindörökké!»

«Most pedig szólnak a Te szolgálid Jedonjah és az ő társai következőképen: Darius király XIV-ik évének Tammuz hónapjában, midőn Aršam eltávozott és a királyhoz utazott, Chnub-isten papjai *Waidrang*-gal, ki itten kormányzó volt, Elephantine várában összeesküvést szóttek, mondván: «Jáhu isten templomát, Elephantine várában, el kell innen távolítani. Erre *Waidrang* fiának, *Nepháján*-nak, a ki várparancsnok volt Syenában, levelet küldött a következő tartalommal: «a templomot Elephantine várában le kell rombolni!» Mire *Nepháján* egyiptomiakat és más hadi népet hozott ide; ezek behatoltak Elephantine várába, betörték abba a templomba, és alapjáig lerombolták. A kőoszlopokat, melyek ott voltak, eltörték; az öt faragott kötőmegeből készült kaput, melyek azon templomnál voltak, lerombolták, és ajtószármnyait kiemelték; a sarkok pedig ezen ajtószármnyaknál érezből voltak.

A tetőzetet, mely teljesen ezédruserendákból állott, és az elrendezés többi részét és mindent, a mi még volt, tűzzel elégették. És az arany és ezüst áldozati eszéket és mindazt, a mi értékes volt a templomban, elvitték és eltulajdonították. Még az egyiptomi királyok napjaiban (a mikor Egyiptom még nem volt perzsa fennhatóság alatt) építették őseink e templomot Elephantine várában, és midőn Kambyzes Egyiptomba jött, már itt találta e templomot. De még az egyiptomi istenek templomait mind leromboltatta, e templomnak sohasem ártott. És mintán ők (*Waidrang* és a *Chnub*-papok) így tettek vala, gyászruhát öltöttünk mi, feleségeink és gyermekeink, és imádkoztunk Jáhúhoz, az ég istenéhez, a ki megbosszulta magát értünk ama *Waidrangon*. Kötelékeit lábáról kutyák tépték le és az összes kincsek, a miket szerzett, tönkre mentek. Mindazok pedig, kik

a templomnak rosszat szándékoztak tenni, egytől-egyig megölték és a mi megnyugvásunkra ezt mi magunk is láttuk. De már előbb is, még abban az időben, mikor bennünket e szerencsétlenség sújtott, küldtünk már (erről az ügyről) levelet Urunkhoz, továbbá Jehóhánán főpaphoz és társaihoz — a papokhoz Jeruzsálemben — továbbá testvéréhez *Ostanhoz*, t. i. *Anani*-hoz és a zsidók előkelőihöz; de mindeddig semminemű válasz nem érkezett. Darius király XIV-ik évének Tammuz napjától fogva mind a mai napig gyászruhákat hordunk és bőjtölünk; feleségeink olyanokká lettek, mintha özvegyek volnának; nem kentük magunkat és nem ittunk bort. És azóta, Darius király VII. évének mai napjáig, sem ételáldozatot, sem tömjénáldozatot, sem pedig égőáldozatot abban a templomban nem mutattak be. Most pedig szólnak a te szolgálid: Jedonjah és az ő társai és a zsidók, Elephantine polgárai, a következőképen: «Ha a mi urunknak tetszik, úgy gondoljon arra, hogy ez a templom újra építtessék, mert nekünk nem engedik meg, hogy újraépítsük; íme! vajha küldetnék a Te jótéteményeid és kegyelmed élvezőihöz levél, azokhoz, a kik itt Egyiptomban vannak, Jáhu isten templomának érdekében, hogy az Elephantine várában ismét felépíttessék, éppen úgy, mint a hogyan előbb volt építve.

És áldozni fognak ételáldozatokat, tömjénáldozatokat és égőáldozatokat a Te nevedben Jáhu isten oltárán és mindörökké imádkozni fognak érted mi: feleségeink és gyermekeink és az összes zsidók, a kik itt vannak. Ha pedig úgy fog történni, hogy az a templom fel lesz építve, úgy igazságosabb lesz az ég istene előtt, mint az, a ki neki égő- és vágóáldozatokat mutat be 1000 talentum értékében. A pénzről is küldtünk értesítést és tudomásul adtuk. A körülményekről általában egy, *Delájáhnak* és *Selemjáhnak*, *Szanaballat*, samariai helytartó, fiainak nevünkben írt levélben adtunk tudósítást. Aršam pedig mindarról, a mi velünk történt, semmit sem tudott. Darius király XVII. évének *Marchesvan* 20-án.»

Ezen okmány felvilágosít bennünket egy, a zsidóknak Egyiptom területén való letelepedéséről, mely már a Kr. előtti VI. században történt, még mielőtt perzsák uralkodtak volna Egyiptom fölött. Itt külön templomuk volt, a melyben Jáhúnak, az ég istenének áldoztak. Hogy nem voltak schismatiku-

sok, hogy szentélyüket engedélyezettnek tekintették,¹⁾ és hogy szoros kapcsolat volt köztük és a palaestinai zsidók között, bizonyítja az a körülmény is, hogy kérésüket nemcsak Bagohi, a helytartó elé vitték, hanem — a mint az a papyrusokmányból világosan kitűnik — Jehóchánán főpap és jeruzsálemi paptársai elé is terjesztik. Utóbbiak azonban nem sokat törődtek az egyiptomi zsidók kérésével, noha Jáhút ők is nem kevésbé tisztelték szilárd meggyőződéssel, s így az egyiptomi zsidók a perzsa helytartónál próbálnak szerencsét. Az Achaemenidakirályok mindig jóindulattal viseltettek a zsidók iránt: Cyrus megengedte nekik, hogy Babyloniából visszatérhessenek; utódja, Kambyzes Egyiptom elfoglalása után az összes egyiptomi templomokat leromboltatta, de, mint az említett papyrusszöveg bizonyítja, a zsidók Jáhú-templomát Elephantinében nem bántotta. I. Darius, Xerxes és I. Artaxerxes is védelmezték őket, és vallási dolgokban türelemmel viseltettek irántuk. Csak II. Darius XIV-ik évében, midőn Aršam, a perzsa helytartó az országot elhagyta és Perzsiába, a nagy király udvarába utazott, történt, hogy az elephantinei egyiptomi papok a perzsa kormányzó belegyezésével szövetséget kötöttek, hogy az ottani zsidó templomot le fogják rombolni; azonban ez sem történhetett megbosszulatlanul; nemsokára ezután, II. Darius XVII. évében a zsidók a perzsa helytartóhoz folyamodtak, s kérésük valószínűleg (v. ö. Pap III.) teljesítettett.

Míg ugyanis a II. papyrus nem teljes kiadása az I. papyrusnak s csak több, részben igen tanulságos variánsban különbözik I.-től, addig a III.-mal jelzett papyrus kis, csak 11 sorból álló okirat, melyben az I.-ben kért folyamodás megadása foglaltatik. Utóbbi a következőképen hangzik:

«Értesítés arról, a mit nekem Bagohi és Delájáh mondott. Az értesítés pedig szól: Jelentened kell Egyiptomban Aršamnak, hogy az ég istenének templomát, mely Elephantine várában volt felépítve, előttünk és Kambyzes előtt, és a melyet az a szítkot érdemlő Waidrang, Darius király XIV-ik évében lerombolt, újból fel kell építeni a helyén, úgy, a mint volt azelőtt, és azon

¹⁾ V. ö. S. Daiches, Zu den Elephantine-Papyri, Zeitschr. f. Assyr. Bd. XXII. 198.

az oltáron ételáldozatokat és tömjént áldozzanak, a mint azt azelőtt is szokták volt tenni.»

Már előbb is tudunk oly zsidó településekről, melyek a kereszténység előtti időben történtek. A tíz-törzs országának elpusztulása után minden bizonynyal sok zsidó került Egyiptomba (v. ö. Hosea, IX. 3—6.); nem lehetetlen, hogy Neko király is, Megiddónál történt győzelme után a judaeai Josias fölött, sok zsidó családot vihett Egyiptomba (v. ö. Kir. B. XXIII. 29.), mert az általa hivatalától megfosztott Joachazt (Josias utódját) Egyiptomba deportálta (v. ö. Kir. B., XXIII. 34.), és kétségkívül akkoriban élénk kereskedelmi élet volt az egyiptomiak és zsidók között. Jeremiás próféta idejében pedig egész nemzetségek kerültek Egyiptomba (v. ö. Jerem. XLII. 17—18., XLIII. 4—7. és XLIV. 1., 15.). De mindezen bibliai tudósításokat a tudományos kutatás bizonyos kételyvel fogadta és a Pseudo-Aristeas tudósítását, mely zsidó településekről, nevezetesen oly zsidó katonák letelezéseiről szól, kik már a perzsa-korszakban, sőt már II. Psammetich, később ismét I. Ptolemaeus Lagi alatt kerültek volna Felső-Egyiptom váraiba, szintén nem tartották hitelesnek.

És ezen általában nem kell esodálkoznunk. A bibliai tudósításokat vallási motivumoktól áthatottaknak és nem históriai tényeknek tekintették; és hivatkozván Jeremiás (XLI—XLIII.) azon átkaira, mely sujtani fogja mindazokat, kik az ő akarata ellen Egyiptomba mentek, rövidcletűnek tartották azoknak a letelepülését is, a kik mégis odamentek, úgy hogy a IV. Onias által alapított leontopolisi templomot tartották a legrégebb, Jeruzsálemen kívüli templomnak. A mi pedig a hellenisztikai hagyományokat, így különösen a Pseudo-Aristeas iránt, nem becsülték nagyra őket, mert a tudósítók nagyon sok mesés anyagot dolgoztak fel. Így teljes joggal valószínűtlennek látszottak az olyanfajta tudósítások, hogy Ptolemaeus Lagi 100.000 zsidót hozott Egyiptomba, kik közül 30.000-t fegyverrel látott el és a várakban helyezte el őket, stb., ennél fogva az innen nyert tudósításokat nem tekintették a tudomány, s különösen a történet számára hasznosoknak. Most pedig nem-bibliai okiratok arról értesítenek bennünket, hogy a Nílus-völgyi zsidó települések sokkal régiebbek, mint a hogy eddig gondolták, és megtudjuk, hogy a Kr. e. VI. sz.-ban Elephantinében templom állott, a mely-

ben a zsidó papok Jáhú istenüknek, mint az ég istenének, áldozatokat mutattak be. Ily körülmények között a bibliai és a zsidó-hellenisztikai forrásanyag is új fényben tűnik fel; az eddigelé táplált kételyek megoldást nyertek.

Azonban nemcsak ezen kérdések foglalkoztathatnak itt bennünket. Mert az Assuánban talált aramaeus papyrusokban is találkozunk zsidó települőkkel a Kr. e. V. századból; a család ugyanis, a melyé az okiratok voltak, kétségkívül zsidó volt. Ezt nemcsak az előforduló tulajdonnevek nagy része bizonyítja, hanem az a körülmény is, hogy soknak külön »*judaicus*»¹⁾ megnevezése van. Ezen zsidók istene szintén Jáhú és szentélye az elephantinei templom. Az istennevet Jáhú-nak ejtették és nem pótolták »Adonáj» (= uram)-val. A mint látszik, nem irtóztak az istennevet kimondani, ha csak az a körülmény, hogy a szokásos IHWH 4-betűs istennév helyett a 3-betűs IHW-t írják, nem enged a vallásos érzelem által sugallott félelemre következtetni. Ha esküdniök kellett, úgy »Jáhúra, az istenre, ki Elephantineben trónol», esküdtek. Mindenesetre szabad volt nekik — ha a perbeli ellenfél ezt kívánta — más istenekre is esküdniök, s így látjuk (Pap. F-ben), hogy a Mibtachjah nevű zsidónő nem Jáhúra, hanem az egyiptomi Szati istennőre esküszik, éppen mert perbeli ellenfele, a ki egyiptomi, ezt az esküformát biztosabbnak tartja, mintha Jáhúra esküdne; s így magyarázható meg az a körülmény is, hogy ezen okmányban tanuként nem szerepelnek zsidók. Mindamellett ezen Mibtachjah nevű nő vallásos meggyőződése elég szilárd lehetett, mert második férjét saját vallására térítette.²⁾

Ezen papyrusok tartalma röviden a következő: Machsajah bar Jedonjah megengedi szomszédjának, kinek háza közvetlen az ő háza mellett volt, hogy házának kapuúttján faépítményt (talán ünnepi sátrat?) építhessen; erről okmányt állítanak ki; melyben jogerősen jelzik, hogy később nemcsak az a kapuút, hanem a felépítendő alkotás Machsajah tulajdona lesz (Pap A.). Dragoman bar Charson tiltakozik a most Machsajah birto-

¹⁾ Megnevezésük hol »aramaeus», hol meg »*judaicus*» egy és ugyanazon személyre nézve is. Tehát a kifejezéseket felváltva használják a papyrusok.

²⁾ Schürer. Theolog. Lit.-Zeit, 1907. 4.

kában levő szomszédos birtokrésze ellen. Utóbbi esküszik Jáhúra, hogy ez az ő jogos tulajdona, mire ellenfele írásbeli nyilatkozatot ad neki, hogy többé semmi igényt sem tart rá, ellenkező esetben pedig büntetést kell neki fizetni. (Pap B.). Ugyanezt a birtokrészt aztán Machsajah leányának, Mibtachjahnak ajándékozza, midőn Jezanjah bar Urijjahhoz megy nőül és erről okmányt állít ki. (Pap D.). Külön okmányban (Pap C.) biztosítja a férjnek ezen birtokrész használati jogát. Machsajah leányának, mindenféle ingó vagyon pótlásául, melyet neki leánya kölcsönzött, még egy más házat is ajándékoz és átadja neki az előbbi tulajdonosoktól kiállított okmányokat. (Pap E.). F. papyrusban Mibtachjah szerződést köt egy egyiptomival, a ki eddig üzleti társa volt és megállapítja, hogy ezentúl semmi közös ügyük nincsen. A G-vel jelölt papyrus házassági szerződés (Kethuba) Mibtachjah és Ashor bar Sacha, királyi építőmester között, a kivel első férje halála után, mint gyermektelen özvegy házasságot köt. Meg van benne említve azon összeg, melyet az asszony, ha férje törvényes eljárás mellőzésével őt elküldi, mint megállapított büntetés-pénzt kap; épen így meg van állapítva azon összeg is, melyet a férj köteles fizetni felesége elbocsátásakor, ha újból házasságra akar lépni, továbbá az is, ha nem gondoskodik kellőképen felesége és gyermekei ellátásáról. H. és J. okmányok Jedonjah és Machsajah testvérek üzleti okmányait, a kik Mibtachjah Ashor nevű férjétől való gyermekei voltak, tartalmazza, valamint ezeknek mások elleni pöreit is. K. pedig az anyjuktól örökölt hagyatéokra vonatkozik.

Ezen oklevelek minden bizonynyal — a mint ezt a magyarázók is mind észrevették — egy családi archivumnak bizonyos részét alkotják, melyet a család talán azért őrzött meg, hogy a netalán előforduló családi viszályoknál a jogi igények megállapítására szolgáljon.

Hogy legalább *egy* példával mutassuk ez okmányok menetét, szolgáljon erre ezen papyrusok egyikének (Pap F.) fordítása:

»Ab hó 14-én, Pachon hó 19-én, Artaxerxes király XXV. évében, szólt Pi bar Pachi, ki építőmester Syena oródben, Mibtachjah-hoz, a syenei aramaeus Machsajah bar Jedonjah leányához: Osszszuk fel aranyunkat, gabonánkat, ruháinkat, az érczet, a vasat, és minden vagyont, és róla nyugtát akarok adni. Te

esküre voltál kötelezve és te esküdtél nekem Szati istennőre; az én szívem meg volt elégedve ezen esküvel, melyet te tettél nekem, és lemondok a mai naptól kezdve minden igényemről, mindörökre. Ne legyen módomban ellened panaszt vagy pört emelni ezen jószágok irányában, a mire te nekem esküdtél. Ha pedig én vagy gyermekeim valaha mégis panaszt emelnék a te eskü ellenére, akkor én, Pi, és az én gyermekeim kötelesek vagyunk Mibtachjahnak öt kebesnyi összeget, királyi pénzben lefizetni és semmiféle panasz vagy per ne legyen érvényben; minden panaszt avagy pert visszavonok. Petisis, Nebonathan fia írta ezen okmányt Pi bar Pachi tollbamondása után Syena várában. Tanuk valának: Neborëi bar Nebonathan, Luchi bar Mannuki, Odnabar bar Duma, Neborei bar Ostanese.

Ilyenek tehát e papyrusok és tudományos értékük megbecsülhetetlen. Mindenekelőtt feltűnnek a kettős keltezesek. És csodálatosképen az eddigi rekonstruálási módszerek és az erre vonatkozó elméletek nagyon gyarlók. Így mindenekelőtt Schürer ¹⁾ említendő, ki kilencz, itt előforduló kettős keltezést vizsgál, hogy a kereszténység előtti zsidó naptár jellegét megállapítsa; aztán I. K. *Fotheringham*,²⁾ ki astronomiai készültséggel igyekszik e datumokat rekonstruálni. *L. Bellelli* ezen vizsgálatnak egész könyvet ³⁾ szentel és *F. Westberg* ⁴⁾ ezen keltezesek segítségével párhuzamot von az ó-zsidó és az ú. n. reformált zsidó naptár között. Azonban mindeme vizsgálatok hamis feltevéseken alapulnak, ennél fogva ezen kettős keltezesek rekonstruálásán óriási apparatussal kellett dolgozni és végre is a különböző kutatások eredményei mégis többé-kevésbé eltérnek egymástól, s így a *chronológiára* vonatkozó eredményeik ellen sokat hozhatunk fel, a mi értéküket csökkentí. Így pl.: *Schürer-Ginzel* (így említtem őket, mert Schürer adatait Ginzelnek, a berlini astronomusnak köszöni) helyesen fogván fel, hogy az egyiptomi

¹⁾ Theolog. Lit.-Zeit., 1907. 65. ff.

²⁾ Calendar-Dates in the aramaic papyri from Assuan. Monthly Notices of the Roy. Astron. Soc. Nov. 1908.

³⁾ An Independent examination of the Assuan and Elephantine aramaic papyri. London, 1909.

⁴⁾ Die bibl. Chronologie nach Flavius Josephus. Leipzig, 1910. p. 103. ff.

keltezesek mellett előforduló zsidó datumoknak holdéven kell alapulniok, vizsgálatuk kiindulópontjául az újhold látását, tehát az új fény napját vették. Itt bebizonyosodott az, hogy chronologiai kérdéseknél az astronomia roppant fontos szolgálókat tehet, azonban tisztán ennek az egy tudománynak a felhasználása még nem ad teljesen kielégítő eredményeket. Mindenekelőtt Sch.-G. azt a hibát követte el a felhasznált datumokkal, hogy a Julius-féle naptárnak azt a napját vette a zsidó naptár első napjául, a melyen, minden valószínűség szerint, először volt látható az újhold, holott a zsidó naptárban a polgári nap az estével veszi kezdetét (tehát nem szabad, mint a Julius-féle naptárban a napot éjféltől éjfélig, hanem estétől estéig számítani) és így a Julius-féle naptár azon napja veendő a zsidó naptár első napjának, a melynek előestéjén az új fény látható volt. Ha tehát a Kr. előtti 471. év ¹⁾ aug. 25-én este volt látható az új fény és az újhold ezen láthatóvá válásától kell a zsidó naptár napjait számítanunk, akkor nem szabad aug. 25-ét, melynek estéjén mi az új fényt láttuk, hanem csak aug. 26-ikát Elul hó elsejének venni. 465-ben Kr. e. a Kislev-hónapot meghatározó új fény *leghamarabb* december 15-ike estéjére esett (valódi conjunctio = decz. 15-én 0^h 45^p reggel, középső polgári assuani idő szerint), így tehát nem lehetett decz. 15-ike = Kislev elsejével, hanem csak decz. 26-ikát vehetjük annak. És ezt így folytathatnók tovább. Artaxerxes 19-ik évében (Kr. e. 446.) a valódi conjunctio ideje nov. 16-án reggeli 6 órakor volt középső polgári assuani idő szerint; tehát az új fény *leghamarabb* nov. 16-án este, de sokkal valószínűbb, hogy csak nov. 17-ike estéjén volt látható. Ha tehát a zsidó hónap kezdete az új fény megfigyelésén alapult, úgy a zsidó naptárhónap elseje *leghamarabb* nov. 17-ikére, de sokkal valószínűbb, hogy nov. 18-ra esett, de semmi esetre sem nov. 16-ra, a mint azt Sch.—G. felteszi. Kr. e. 440-ben (Artaxerxes 15. éve) aug. hónap valódi conjunctiója középső polgári assuani idő szerint aug. 12-ére esti 7 óra 29 p.-re esett; ennél fogva az új fény *leghamarabb* aug. 13-ikának estéjén volt látható, s így — feltéve, hogy a zsidó hónapok az új fényvel vették kezdetüket — nem

¹⁾ Xerxes XV. éve.

augusztus 13-ika, hanem augusztus 14-ike = Ab hó elseje. Ugyanezért a Kr. előtti 416-ik év Kislev elseje = decz. 14-ével (és nem 13-ával) és a Kr. előtti 410-ik év Schebat hónap elsejét nem szabad január 17. vagy 18-ikával, hanem csak vagy 18. vagy 19-ével identifikálnunk.

A legfeltűnőbbek azon megjegyzések, melyeket Sch.-G. a következő két egyenlet megoldásánál és rekonstruálásánál tesznek:

Kislev 21 = Artaxerxes VI. évének Mesori 1-je
Kislev 3 = » XIX. » » 10-ke.

Tekintettel arra, hogy Artaxerxes VI-ik évében = Kr. e. 459-ben, a Mesori elsejét = nov. 11-ikét megelőző újhoid, nov. 9-ére esik és így a Mesori 1-nek = nov. 11-ikének megfelelő holdkör legfeljebb 3, de nem 21 napot tehet ki, Sch.-G. a VI-ik évet helytelennek nyilvánítják és helyette Artaxerxes V-ik évét = Kr. e. 460-at veszik tekintetbe, mert ebben az évben a Mesori hónap elsejét (nov. 11.) megelőző újhoid október 21. v. 22-ikén volt látható, s így »Kislev 1. = okt. 21. vagy 22-ike és Kislev 21-ike = november 10. vagy 11-ike«. Azonban ezen indítvány nem kifogástalan, Kislev 1. nem identikus a Julius-féle naptár okt. 21-ével, mert akkor az illető polgári év újévének, azaz Nisan elsejének, melyhez ezen Kislev, mint 9-ik hónap tartozik, február 27-ikére kellene esnie. És valóban a hiba nem is az évszámokban, hanem a hónap keltjében rejlik; Artaxerxes VI-ik éve helyes, de helytelen adat Kislev 21-ike, még pedig a következő egyszerű astronomiai-chronologiai oknál fogva: Artaxerxes VI-ik évének Mesori 1-től Artaxerxes XIX. évének Mesori 10-ikéig, 13 egyiptomi év + 10 nap, azaz 13×365 nap + 10 nap = 4745 nap + 10 nap = 4755 nap, vagy = 161 synodikus hónap + 0.57501 nap; ¹⁾ azaz Artaxerxes király VI-ik évének Mesori 1-jétől, ugyanezen király XIX. évének Mesori 10-ikéig eltelt idő csak $\frac{1}{2}$ nappal (pontosan: 13 óra 48 p.) több, mint 161 synodikus hónap. Tehát ugyanaz a holdphasis, a mely Artaxerxes VI. éve Mesori 1-nek felel meg, ugyanaz felel meg Artaxerxes XIX. éve Mesori 10-nek is és megfordítva. Artaxerxes XIX. éve Mesori 1-je = a Kr. előtti 446. év nov. 17-ike, az újhoid utáni nap (valódi conjunctio: nov. 16-án, reggeli 6 órakor assuáni idő szerint), ennél fogva Artaxerxes VI-ik évének Mesori 1-jének = a Kr. e. 459. év nov. 11-ikének szintén ezen phasis közelében kellett lennie (és tényleg a valódi conjunctio nov. 9-én reggeli 3 óra 24 p.-kor volt assuáni idő szerint); ennél fogva Mesori 1. = nov. 11-ike nem felelhet meg egy 21-ik holdnapnak. Tebát Kislev 21-nek a hónapkeltezése nem helyes. Így tehát, mintán azon feltevések, melyeken Schürer állításai alapulnak, nem kifogástalanok, kérdezzük, vajjon érvényesek lehetnek-e következtetései, melyek a Kr. e. V. sz.-beli zsidó naptárra vonatkoznak, különösen pedig, hogy szabad-e mondanunk továbbra is: »ezen papyrusok bizonyítják, hogy a zsidók hónapjaikat a hold láthatóvá-válásától számították, és hogy »megállapított rendszertől még nagyon távol állottak«.

A vizsgálendő kettős keltezések a következők:

Pap. A. : Xerxes	XV. évének	Elul	17-e = Pachon 28-a.
» B. : »	XXI. »	Kislev	18-a = Thoth 17-e.
» D. : Artaxerxes	VI. »	Kislev	21-e = Mesori 1-je.
» E. : »	XIX. »	Kislev	3-a = Mesori 10-e
» F. : »	XXV. »	Ab	14-e = Pachon 19-e.
» G. : »	?	Tisri	26-a = Epipli 6-a.
» H. : Darius	IV. »	Elul	= Payni
» I. : »	VIII. »	Kislev	3-a = Thoth 12-e.
» K. : »	XIII. »	Sebath	24-e = Athyr 8-a.

Ezen egyenletek közül Schürer kettőt vizsgálata számításainak következtében, hiányos támaszpontok miatt, kihagy; így: 1. Pap. G-t, a melyben Tisri 26 = Epipli 6, itten az uralkodási év hiányzik. 2. Pap. H-t, hol a hónap mellől a napok keltezése hiányzik. A többi 7 kettős keltezés közül Artaxerxes VI. évének Kislev 21-ike hamis adat (Pap. D.), a mint azt előbb kimutattuk. Pap. E.-nek keltje, mely szerint: »Artaxerxes XIX. évének Kislev 3 = Mesori 10« (= Kr. e. 446. nov. 17.) megtanít bennünket, hogy ezen év Kislev 1-jét nov. 15-ével kell azonosítanunk; minthogy pedig a valódi conjunctio csak nov. 16-án

¹⁾ Egy synodikus hónap, azaz ugyanannak a holdphasishoz a visszatérési ideje = 29.53059 nap, tehát 161 synodikus hónap = 161×29.53059 n = 4754.42499 n.

reggeli 6 óra 2 p.-kor volt assuani idő szerint, és így az új fény *leghamarabb* nov. 16-án este volt látható, nem lehetett a zsidó hónap kezdetére az új fény láthatóvá válása mérvadó. Hasonlóképen vagyunk Pap. F. keltjével is, mely szerint Artaxerxes XXV. évének Ab hó 14-ike = Pachon 19-ike (= Kr. e. 440. aug. 26.). Ebből ugyanis következik, hogy ezen év Ab hó 1-je augusztus 13-ának felel meg; minthogy pedig a valódi conjunctio augusztus 12-ike estéjén történt, s így az új fény *leghamarabb* augusztus 13-ikának estéjén volt látható, úgy lehetetlen, hogy Ab 1 = aug. 13., egyenletnek az új fény láthatóvává válása lett volna az alapja, mert utóbbinak Ab 1. = aug. 14., egyenlet felel meg. Ennélfogva a 9 kettős keltezésből csak 4 marad, melyeknél némileg az újhold láthatóvává válása a hónap elsejére nézve mérvadó, azonban itt is csak azon esetben lehetett, ha a Schürer-Ginzel által a zsidó hónap elsejére felvett Julius-féle keltehez még 1-et adunk, és ha felteszszük, hogy a valódi conjunctio után már 12—16 órával később az új fény láthatóvá válik. Ha azonban ez nem lehetséges — és minden astronomusnak ez esetben nekem kell igazat adnia, hogy ez teljesen lehetetlen — akkor ez a 4 lehetőség is elesik, s az assuani aramaeus papyrusokmányok semmi esetre sem elegendők annak a bebizonyítására, hogy a bennük előforduló kettős keltezéseknél a zsidó hónap kezdetére az újhold láthatóvává válása volt mérvadó. Felmerül most már az a kérdés, hogy az assuáni zsidók az ezen kettős keltezésekben előforduló zsidónaptári adatokat milyen rendszer v. principium szerint számították és az egyiptomi naptár adataival párhuzamosan adott keltek általában milyen természetűek?

Ha az ezen papyrusokban az egyiptomi naptáradatoknak megfelelő zsidó adatokat, a *babyloniai naptár* keltjeinek veszszük, úgy nem kerül sok fáradságba és sok számítási módszerbe, hogy ezen kettős keltezéseket kiigazítsuk. Ha az általam 1895. márcz. 7-én, a bécsi tudományos akadémia elé terjesztett, s ugyancsak itt, a »Denkschriften«-ben kiadott »Vergleichungs-Tabellen der babylonischen u. julianischen Zeitrechnung«-ot ¹⁾ alkalmazzuk,

¹⁾ Mahler, Zur Chronologie der Babylonier. Wien, 1895. Denkschriften der kais. Ak. d. Wiss. Wien, LXII. k.

úgy a 12—13. oldalon megtaláljuk ennek a nehéznék látszó problémának a megoldását. Így:

A.-hoz: Xerxes XV. évének Elul 1. = Kr. e. 471. aug. 27. tehát: Xerxes XV. évének Elul 17. = Kr. e. 471. szept. 12. ez azonban = Pachon 28.

B.-hez: Xerxes XXI. évének Kislev 1. = Kr. e. 465. decz. 16. tehát: Xerxes XXI. évének Kislev 18. = Kr. e. 464. jan. 2. ez azonban Thoth 17.

D. és E.-hez: ezekről tudjuk, hogy itt az adatok nem helyesek. *F.-hez*: Artaxerxes XXV. évének Ab 1. = Kr. e. 440. aug. 13. tehát: Artaxerxes XXV. évének Ab 14. = Kr. e. 440. aug. 26. ez azonban Pachon 19.

G.-hez: Tisri 26 = Epiphi 6. És ez megfelel Xerxes I. és XV. évének is. Xerxes I. évének Tisri 1. = Kr. e. 485. szept. 28. tehát Tisri 26. = okt. 23. = Epiphi 6. Xerxes XV. évének Tisri 1. = Kr. e. 471. szept. 25., tehát Tisri 26. = okt. 20. = Epiphi 6.

H.-hoz: Darius IV. évének Elul 1. = Kr. e. 420. szept. 1. Minthogy azonban 421—418-ig Payni hó elseje = szept. 2., világos, hogy miért esik össze Darius király IV. évében Elul hónap Payni hónappal.

I.-hez: Darius VIII., Kislev 1. = Kr. e. 416. decz. 14. tehát: Darius VIII., Kislev 3. = Kr. e. 416. decz. 16. ez pedig = Thoth 12.

K.-hoz: Darius XIII., Sebat 1. = Kr. e. 410. jan. 17. tehát: Darius XIII., Sebat 24. = Kr. e. 410. febr. 9. ez pedig = Athyr 8.

Tehát kimondhatjuk, hogy az *assuani aramaeus papyrusokmányokban előforduló zsidó naptáradatokat* tényleg a *babyloniai naptárnak* felelnek meg és tulajdonképpen a *babyloniai naptár adatai*.

Ezen eredmény új fényt derít más problémákra is, melyek ezen papyrusok szövegvizsgálatainak keretébe tartoznak. Az assuani és elephantinei papyrusleletek folytán sok feltevés merült fel a zsidóknak Felső-Egyiptom területén történt letelepedéséről is, de mindenikből visszhangzik, hogy: »az assuani-syenaí zsidó letelepedésekről ez idő szerint biztosan nem mond-

hatunk.¹⁾ Még Sachau is, az elephantinei papyrusok ezen első kutatója, így szól: ²⁾ «Mikor építették ezen templomot? mikor történt az elephantinei zsidó hitközség települése? Jeruzsálemnek a babyloniaiak által 588-ban történt elpusztítása után? vagy Szamariának az assyrok 723-iki elpusztítása után? Ezen kérdésekre ezen elephantinei okmányok és okmányszövegek — bármennyire is tanulságosak más tekintetben — nem adnak semmi-nemű felvilágosítást».

De mindamellett találunk itt olyan pontokat, melyekhez ezen kérdések megoldása fűződik. Ezen pontok, az assuani papyrusok kettős keltezései. Most már tudjuk, hogy ezen oklevelekben az egyiptomi adatok mellett a *babyloniai-zsidó* naptár adatai is ki vannak emelve. Így most már *chronologiai* okok a mellett szólnak, hogy legalább az a zsidó hitközség vagy család, a melyet az assuani és elephantinei papyrusokból ismerünk, *csakis a Jeruzsálemnek Kr. e. 587-ben történt elpusztítása után szétszalasztott Judaeabeliekhez tartozhatik*. Az exilium-előtti időben a papyrusokban előforduló zsidók még nem ismerték a babyloniai-zsidó naptár hónapneveit; a hónapneveket — a mennyire tudjuk — sorszám-névvel fejezték ki. Mindenesetre már előbb is lunisolaris évet használtak, melynek kezdetét a tavaszi újholddal határozták meg, de az évminőségek meghatározásának módszere, hogy közönséges vagy szökő-év, valamint az egyes évek hossza ingadozik, valamint az újhold napjának meghatározási módszerei az egyes hónapok hosszát bizonytalanul hagyták. Csak Babyloniában ismerték meg a 19-éves ciklust, mely nekik biztos módszerül szolgált az egyes évek és hónapok minőségének és hosszának meghatározására; itt ismerték meg a hónapneveket is, melyeket még ma is alkalmaznak a zsidó ünnepi naptárban. Tehát logikailag következtetve csakis arra az eredményre juthatunk, hogy a felsőegyiptomi zsidóság, a kiknek létéről éppen az assuani és elephantinei papyrusok tanuskodnak, csakis *Babylonból* került ide. Ha azonban azt vennök fel, — (v. ö. W. Bacher, Quart. Review, 1907. 441. ff.) — hogy ezen zsidók azon tíz törzs maradványai, kik később Kam-

¹⁾ N. Peters, Die jüd. Gemeinde von Eleph.-Syene, p. 14.

²⁾ Ed. Sachau, Drei aram. Papyrusurkunden, p. 42.

byses alatt a perzsa hadsereggel jöttek Egyiptomba, akkor az egyiptomi keltek mellett nem használnák ezeknek *babyloniai* megfelelőit, hanem e helyett a *méd-baktriai*, illetőleg az achae-menidák alatt még használatban levő *ó-perzsa* hónapneveket kellene alkalmazniok, s a babyloniai-zsidó hónapnevek, mint Szivan, Tisri, Chesvan, Kiszlev, Sebat stb. helyett az óperzsa aequivalenseket, ¹⁾ mint Thaigariis, Bāgayadis, Adukanis, Athriyā-diya, Margazana stb. elnevezéseket kellene találunk. Másrészt azonban kizárja az előbbi feltevést az a körülmény is, hogy Pap. I. szerint az elephantinei zsidó templom már fennállott, midőn Kambyses odajött. («Es midőn Kambyses Egyiptomba nyomult, már ott találta azt a templomépítményt.») De nem tartozhattak egy, még a babyloniai exilium előtt Egyiptomba került zsidó hitközséghez sem, mert a zsidó naptár alapja akkor még nem volt az a ciklus, mely ezen adatokat teljes bizonyossággal babyloni naptári adatoknak tükrözteti vissza. Ennélfogva N. Herz ²⁾ nézete, ki szerint az assuani hitközség *samaritanus* eredetű volna, továbbá az a nézet, mely e község keletkezését Joachaz királynak Neko általi elvezetésével hozza kapcsolatba, ³⁾ teljesen tarthatatlan. És míg kevéssel ezelőtt azt hitték, hogy az elephantine-syenei zsidó településre semmi biztosat sem mondhatunk, addig az assuani aramaeus papyrusban előforduló kettős keltezések kritikai vizsgálata megtanít bennünket arra, hogy ezen település Nebukadnecarnak Jeruzsálem elpusztítása utáni időben történt, és hogy ezen település magvát azon zsidók alkoták, kik Gedaljah helytartó meggyilkolása után Egyiptomba menekültek és a kik azután a perzsa király által ⁴⁾ ide telepített zsidókkal meggyarapodva, katonai teleppé lettek. Természetesen, az nincsen kizárva, hogy zsidó családok kisebb vagy nagyobb csoportjai már előbb jöttek Egyiptomba, és itt maguknak oly helyzetet teremtettek, mely a követő nemzedékre csábító hatással is lehetett, hogy itt letelepedjenek. De úgy látszik, hogy a

¹⁾ Az ó-perzsa és babyl. naptár egybevetéséről l. Oppert, Der Kalender der alten Perser. Zeitschr. d. Deutsch. Morgenländ. Ges. LII. 266.

²⁾ The Expository Times XIX. 522.

³⁾ V. ö. F. Buhl, Sitzungber. d. kön. Akad. der Wiss. Kopenhagen, 1908. II. 51. ff.

⁴⁾ V. ö. E. Schürer, Theolog. Lit.-Zeit. 1907, 6.

község tulajdonképeni zöme, mely vallási középpont, Jáhu isten temploma után áhítozott, csak a babyloniai exilium után, tehát Kr. e. 587 után jött Egyiptomba. Az elephantinei templomot pedig valószínűleg mintegy a jeruzsálemi templom pótlékaul építhették, sőt lehet, azért is, hogy megnyugtassák Jeremiást és az ő pártját, hogy Egyiptomba való költözködésük után is hívei maradtak ősi vallásuknak és ősi culturintézményeiknek. És lehet, hogy éppen az előbb említett oknál fogva tartották meg még üzleti okmányaikban is a Babyloniából hozott üzleti naptárt, mely a babyloniai fogság óta a zsidók nemzeti naptárává lett.

Hogy itt valóban katonai teleppel van dolgunk, bizonyítja — a mint azt már Smend¹⁾ és Schürer²⁾ és utánuk Peters³⁾ is kiemelték — az a körülmény, hogy az assuani papyrusokban előforduló férfiak egy »DGL = csapatrészhöz« tartoztak. Minden csapatrész ezredesének nevét viseli, így »DGL Warizath«. (Pap. A., B., E., F., G.) »DGL Haûmadâtha« (Pap. C. és D.), »DGL Athropadan« (Pap. B.), stb. Plausibilissé teszi ezt a biblia is. Így Jeremiás XLI., 16—17.: »Erre vette Jóchánán, Káreach fia, meg mind a hadsereg tisztjei, a kik vele voltak, a nép egész maradékát, a melyet visszahozott Jismáéltól, Netánja fiától, Micpából, miután ez megölte volt Gedálját, Achikám fiát, a férfiakat, a harcosokat, meg az asszonyokat és gyermekeket és udvari tiszteket, a kiket visszahozott Gibeonból. Elmentek és maradtak Gérut-Kimhâmban, a mely Bét-Lehem mellett van, hogy elmenjenek és eljussanak Egyiptomba«. Jeremiás XLIII. 5—7. pedig így szól: »És vette Jóchánán, Káreach fia, meg mind a hadsereg tisztjei Jehúda egész maradékát, azokat, a kik visszatértek volt mind a nemzetek közül, a hová eltaszítottak, hogy Jehúda országában tartózkodjanak: a férfiakat, az asszonyokat és a gyermekeket, meg a királyleányokat, és mindazon személyeket, a kiket ott hagyott Nebúzárádán, a testőrök feje, Gedáljáhúnál, Achikám Sáfán fia, fiánál, meg Jirmijáhu prófétát és Bárúkhot, Nerijáhu fiát és elmentek Egyiptom orszá-

¹⁾ Zeitschr. für Assyriologie. 1907., 150.

²⁾ Theol. Lit.-Zeit. 1907., 5.

³⁾ Die jüd. Gemeinde von Elephantine-Syene. Freiburg i. Br. 1910. p.14.

gába, mert nem hallgattak Jahve szavára és eljutottak Tachpanchészige.

Természetesen, később, mint a hogy ez máshol is történni szokott, így sokkal később a rómaiaknál is, a tulajdonképeni katonai magvhoz üzletemberek, kereskedők is csatlakoztak, mert a katonai állomásoknál a kereskedők mindig alkalmas talajra találtak. Ilyenféle telepeket találunk az ó-kor valamennyi katonai állomásain, így a későbbi római tartományban, Pannoniában is,¹⁾ hol a syr csapatokkal idejött zsidó zsoldosok a velük együtt s az utánuk jött zsidó kereskedőkkel csakhamar hitközséggé alakultak; ennél fogva F. Stähelin²⁾ azon állítása, hogy az elephantine-syenei zsidó hitközség tagjai »kereskedőknek tekintendők, kik a perzsa helyőrségtől éltek«, elfogadható.

Különösen jól tájékozottnak bennünket az assuani papyrusok a zsidók régi házasságjogáról. Pap. F. megtanít bennünket, hogy ebben a tekintetben is teljesen a babyloniai culturhatásoknak voltak alávetve. Mint a babyloniaknál, úgy a zsidóknál is csak akkor volt a házasság érvényes, ha előtte házassági szerződést (a zsidóknál az ú. n. Kethubá-t) kötöttek. *A házassági szerződés volt az alapja minden törvényes házasságnak.* És a mint a babyloniaknál házasság alkalmával három különféle pénzösszeg: a *tirchatu*, a *seriktu* és a *nudunnu* vétetett figyelembe, a melyeket pontosan meghatározva a házassági szerződésbe is felvettek, úgy megvolt ez a zsidóknál is a Kr. e. VI. században.

A babyloniaknál meg volt határozva az a pénzösszeg, melyet a vőlegény a házasság alkalmával a menyasszony atyjának volt köteles adni, ez volt a *tirchatu*; a zsidóknál ezt *mohar*-nak hívták. Meg volt továbbá állapítva azon pénzösszeg, melyet a menyasszony atyja a vőlegénynek volt köteles fizetni; ez a hozomány, melyet a babyloniak *seriktu*-nak mondtak. Végre tekintetbe vették azon ajándékot, melyet a vőlegény a menyasszónak adott: ez volt a *nudunnu*. Törvényes válás esetén a *mohar*-ra a férfi nem tarthatott igényt, ellenben az övé maradt a *nudunnu*. Ha azonban a férfi nem vált el törvényesen, akkor

¹⁾ V. ö. Hampel J.: Intereisa emlékei, Archaeol. Ért. XXV.

²⁾ Israel in Aegypten nach neugefundenen Urkunden, Basel, 1908. p. 13.

a *nudunnu*-ra sincsen joga, sőt még megállapított büntetést is kellett fizetnie és nem volt szabad újból házasodnia.

Hogy a válás törvényesen elismertessék, a község gyűlésében ki kellett hirdetni. És éppen úgy, mint Hammurabi kódexe megengedi a válás jogát nemcsak a férfiaknak, hanem a nőknek is, úgy volt ez az elephantinei és assuani zsidóknál is. Az ó-testamentumi válási jog még semmit sem tud ilyen meghatározásról, ennél fogva nagyon valószínű, hogy ezen intézményeket csak Babyloniában ismerték meg, s innen hozták magukkal Egyiptomba.

Általában azt mondták eddig, hogy a község bírt az *igazságszolgáltatás* bizonyos korlátozott jogával, még pedig az elephantinei papi testület lett volna megbízva ezen igazságszolgáltatás jogának gyakorlásával. Azonban ezen állítás az eddigi okmányokból még nem bizonyítható be. Annyi bizonyos, hogy családi ügyekben a papi testület volt hivatva az esetleg előforduló viszályokat lecsendesíteni és a válást eszközölni, azonban ezen inkább vallási, mint jogi cselekvények legkevésbé sem bizonyítják, hogy a papi testület lett volna a felettes hatóság más viszályoknál és jogesetknél is. A házasság kötése és annak felbontása — akárcsak ma — a hitközség benső életének hathatós részét alkotja: ebből tehát nem következtethetünk arra, hogy a hitközség képviselőinek hatáskörébe tartoznának a többi jogi ügyek is. Mindenesetre kevés még az eddigi anyag, hogy e kérdést teljesen tisztázni lehetne. Abból, hogy ezen papyrusok egyikében a férfi és nő válásjogának (Pap. G.) törvényes elismerése feltételül a válásnak a község gyűlésén való kihirdetése van megállapítva, még semmi esetre sem következik a hitközség igazságszolgáltatási joga. Ma is megkívánja a zsidó vallási törvény, hogy ilyen actus a község legalább tíz férfitagjának jelenlétében történjék, de korántsem azért, hogy ez a község igazságszolgáltatási jogát vagy fennhatóságát fejezze ki, hanem azért, hogy a társadalomnak minél nagyobb rétege vegyen tudomást a törvényesen történt válásról. Különben az is megtörténhetett (noha mindeddig erről adataink nincsenek), hogy békéltetési esetekben a község papságának fejét igénybe vették a viszálykodó felek közötti béke létrehozására, ehhez azonban nem szükséges a község igazságszolgáltatási joga a tagjai fölött.

Nagyon jól elképzelhetjük, sőt fölötte valószínű, hogy minden peres ügyben, a melyek nem tartoztak a vallás körébe, a várparancsnok vagy helytartótól kinevezett törvényszék alá tartoztak. Pap. F. ezt nagyon is elfogadhatóvá teszi, a hol egy oly per elintézéséről van szó, mely Mibtachja zsidónő és Pi egyiptomi férfit között folyt le. A zsidónőt esküre ítélték, és kénytelen volt az egyiptomi Szati istennőnél esküdni. A zsidó törvényszék semmi esetre sem ítélte volna el a zsidónőt arra, hogy egy *idegen* istenségre esküdjék, s az egyiptomi férfit, ha már a zsidó törvényszékhez fordult volna és annak ítéletének vetette volna magát alá, biztosan nem követelhette, hogy a zsidónő Szati istennőre esküdjék, hanem megelégedett volna a Jáhú istenre tett esküvel is. Az okmányt is, melyben Mibtachja zsidónőnek esküje után Pi egyiptomi férfit kijelenti, hogy minden további törvényes eljárástól visszavonul, szintén egyiptomi férfit írja, mert Petisis, az író neve kétségtől valódi egyiptomi név. És — a mint az okirat világosan kijelenti, — Pi tollbamondása után írja. Mindez tehát a mellett szól, hogy az előbbi per egy nem zsidó törvényszéknél intéztetett el. De a Bagohi-hoz intézett kérésből is világosan kitűnik, hogy az assuani és elephantinei zsidók zárt *vallásos egységet* alkottak ugyan, azonban semmi esetre sem voltak *politikai önálló testület*, mert élükön »Jedonjah és társai, a papok Elephantinében« állottak.

De sokkal feltűnőbb jelenség, hogy ezen iratok eddigi magyarázóinak nem tűnt fel az elephantinei templom elfoglalásának és elpusztításának keltje. A Bagohihoz, Judaea helytartójához intézett irat két ízben említi a Tammúz hónapot, mint olyant, melyben az elephantinei templom elfoglaltatott és elpusztított. Csodálatosképen ugyanabban a hónapban foglaltatott el a babyloniaiaktól Kr. e. 587-ben a jeruzsálemi templom is. Jeremiás könyvében a következőt olvassuk erről (Cap. LII. 6.): »A negyedik hónapban, a hónap kilencedikén nagy éhség támadt a városban... a város bevételét, és a harc emberei mind elfutának és éjszaka-kimenének a városból a kapunak útján, mely a két kőfal között, a király kertje mellett vala«.

Tehát a város elfoglalása — a templom telkét beleértve — a 4-ik hónap 10-ikén, t. i. Tammúz hónap 10-ikén történt volna. Josephus erről a következőket mondja (Antt. X, 8, 2.):

«végre elesett a város a 4-ik hónap 9-ik napján, Zedekias uralkodásának XI-ik évében . . . Midőn pedig a város úgy *éjjeltájban* az ellenség kezében volt, a vezetők berontottak a templomba». Tehát az elfoglalás szerinte is a 4-ik hónap 10-ik napján, azaz Tammúz 10-én történt.

Általában nagyon különösnek látszott mindezekig, hogy a zsidó hagyomány a második jeruzsálemi templom lerombolásának és elpusztításának keltjét ugyanarra a napra teszi, a melyen az első lett a tűz martaléka. Feltűnő volt, hogy a zsidó chronologia mind a két eseményt Ab hó 9-ére helyezi. Sőt Josephus azon tudósítását (Bell. VI., 4., 5.), hol a második templomról szól, szintén nagyon skeptikusnak tartották. Josephus ugyanis ezt mondja: «és Loos hónap 10-ikével éppen letűnt az időknek végzeteljes köre, mert ugyanezen a napon pusztította el a babiloniai király az előbbi templomot is». Tehát a második templomot is a syr Loos hónap 10-ikén, azaz a 4-ik hónap 10-ik napján, a héber naptár szerint Tammúz hónapban foglalták el.

És mit olvasunk az elephantinei zsidóknak Bagohihoz intézett kérésében? Ugyanaz a Tammúz hónap, mely Kr. e. 587-ben a jeruzsálemi zsidóknak annyi kererőséget okozott, ugyanaz a hónap volt végzeteljes az egyiptomi zsidókra nézve is. Valamint az első jeruzsálemi templom, úgy a zsidó diasporának első temploma Egyiptomban szintén Tammúz hónapban foglaltatott el. Itt tehát fel kell hagynunk mindenféle skepsis-szel! És ezen eseményeknek azt a véletlenségét, hogy mindig Tammúz hónapra estek, nem magyarázhatjuk másképen, mint, hogy az ellenség azért választotta mindig ezt a hónapot, midőn ezen a zsidó áldozati cultusra nézve olyan igen fontos helyiségeket akarták elpusztítani, mert ez a hónap már egyszer oly nagyon vészjóslónak mutatkozott a zsidókra nézve. Mert, hogy ilyen vállalkozásoknál babona, astrologia és fanatismus óriási szerepet játszott, erre már a zsidó hagyomány, melynek nagy részét a talmud alkotja, szintén rámutat.

Itt a talmud «Gitin» tractatusának 56-ik lapján el van mondva, hogy mi volt az oka a második jeruzsálemi templom elpusztításának és lerombolásának. A többi között említi, hogy a rómaiak legfőbb katonai parancsnoka egy kardot dobott volna fölfelé, és íme, Jeruzsálem irányában esett le; majd keletre hajította,

majd meg nyugatra, de mindig Jeruzsálem felé esett le a kard. Ugy látszik, hogy ez indította volna őt arra, hogy Jeruzsálem ellen vonuljon.

Igy tehát megérthetjük azt is, hogy miért mondja Josephus *Loos* hó 10-ét, melynek a zsidó naptár szerint Tammúz 10-ike felel meg, annak a napnak, mint a melylyel «éppen letűnt az időknek végzeteljes köre». A 4-ik hónap, azaz a Tammúz hónap végzetes volt a zsidókra nézve és ezért választotta az ellenség éppen ezt, midőn Izrael elpusztítása volt a célja.

* * *

Igy tehát az assuani és elephantinei papyrusokmányok az ó-kori Kelet azon korbéli történetére és művelődéstörténetére fontos eseményekről világosítanak fel bennünket, midőn a világtörténelmi vezető szerep már nem volt Babylonia és Assyria, sem pedig Egyiptom kezében. A főhatalmat ekkor Perzsia ragadta magához, melylyel egyedül csak Görögország mert szembe szállani a világuralomért. A történelem ezen folyása alatt, a világtörténelemben igen fontos események történnek, melyekről a kutatók mindezekig keveset tudtak, míg a szeszélyes véletlenek úgy tetszett, hogy a 2400 évnél régibb homályból napfényre kerüljenek. És ezen most újabban talált leletekből is kivethetjük, hogy, noha az ó-kori Kelet már rég elpusztult, mégis sok culturintézménye maradt fenn, és ezek is azt suttogják fülünkbe: «ex Oriente lux!»